

महाराष्ट्राच्या राजकीय जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाचा आणि राजकीय स्थैर्याचा प्रभाव: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

¹अखिलेश दिनेशराव राठोड, ²डॉ. विमल राठोड

¹संशोधक, ²मार्गदर्शक

गोष्टवारा : १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर राज्याला एका भक्कम आणि स्थिर राजकीय नेतृत्वाची आवश्यकता होती. यशवंतराव चव्हाण यांच्या दिल्लीतील गमनानंतर आणि मारोतराव कन्नमवार यांच्या अकाली निधनानंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात निर्माण झालेली पोकळी वसंतराव नाईक यांनी भरून काढली. १९६३ ते १९७५ अशी सलग ११ वर्षे मुख्यमंत्रिपद भूषवून त्यांनी महाराष्ट्राला अभूतपूर्व राजकीय स्थैर्य दिले. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये वसंतराव नाईक यांच्या सर्वसमावेशक नेतृत्वाने, प्रादेशिक समतोलालाच्या धोरणाने आणि पंचायत राजाच्या सक्षमीकरणाने महाराष्ट्राच्या राजकीय जडणघडणीवर कसा दूरगामी प्रभाव टाकला, याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): वसंतराव नाईक, राजकीय स्थैर्य, महाराष्ट्राचे राजकारण, पंचायत राज, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, प्रादेशिक समतोल, रोजगार हमी योजना, राजकीय नेतृत्व

प्रस्तावना (Introduction):

१ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर नव्याने उदयास आलेल्या या राज्याला एका भक्कम राजकीय पायाची आणि प्रशासकीय स्थैर्याची नितांत आवश्यकता होती. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी राज्याच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया घातला, परंतु १९६२ मध्ये भारत-चीन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर त्यांना तत्कालीन पंतप्रधानांच्या बोलावण्यावरून संरक्षण मंत्री म्हणून दिल्लीला जावे लागले. त्यांच्या जाण्यानंतर मारोतराव कन्नमवार यांच्याकडे राज्याची सूत्रे आली, मात्र त्यांचे अकाली निधन झाले. अवघ्या तीन वर्षांत राज्याला नेतृत्वाच्या पोकळीचा आणि राजकीय अस्थिरतेचा सामना करावा लागला. अशा अत्यंत नाजूक आणि आव्हानात्मक वळणावर, ५ डिसेंबर १९६३ रोजी वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून शपथ घेतली.

ज्या वेळी वसंतराव नाईक यांनी राज्याची सूत्रे हाती घेतली, तेव्हा महाराष्ट्रासमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी होती. नव्याने समाविष्ट झालेल्या विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रांतांमध्ये विकासाचा अनुशेष होता आणि 'अखंड महाराष्ट्राच्या' भावनिक एकत्रीकरणाची प्रक्रिया अद्याप पूर्ण व्हायची होती. याव्यतिरिक्त अन्नधान्याची टंचाई, वारंवार पडणारे भीषण दुष्काळ, सीमाप्रश्न आणि औद्योगिक विकासाची गरज यांसारखे जटिल प्रश्न आवासात उभे होते. कोणत्याही राज्याचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास साधायचा असेल, तर तिथे सर्वप्रथम 'राजकीय स्थैर्य' (Political Stability) असणे आवश्यक असते. वसंतराव नाईक यांनी अत्यंत संयमाने, राजकीय मुत्सद्देगिरीने आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोनातून या परिस्थितीला सामोरे जात सलग ११ वर्षे (१९६३ ते १९७५) महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रिपद भूषवले.

त्यांचा हा सलग अकरा वर्षांचा काळ महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात 'सर्वाधिक राजकीय स्थैर्याचा आणि विकासाचा काळ' म्हणून ओळखला जातो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये वसंतराव नाईक यांच्या याच नेतृत्वाचे आणि त्यांनी दिलेल्या राजकीय स्थैर्याचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीवरील प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यांनी पंचायत राज व्यवस्थेचे केलेले सक्षमीकरण, कृषी क्षेत्रात आणलेली 'हरितक्रांती', दुष्काळ निवारणासाठी सुरू केलेली 'रोजगार हमी योजना' (EGS) आणि प्रादेशिक समतोल राखण्यासाठी घेतलेले धोरणात्मक निर्णय यामुळे राज्याला केवळ राजकीयच नव्हे, तर भक्कम आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्यही प्राप्त झाले.

थोडक्यात सांगायचे तर, वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व हे केवळ सत्ता टिकवण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर प्रशासकीय कौशल्य आणि राजकीय इच्छाशक्ती यांच्या समन्वयातून आधुनिक महाराष्ट्राची संस्थात्मक उभारणी करणारे होते. प्रस्तुत अध्ययन त्यांच्या याच बहुआयामी नेतृत्वावर आणि त्याने राज्याच्या राजकीय संस्कृतीवर पाडलेल्या दूरगामी प्रभावावर प्रकाश टाकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. महाराष्ट्राच्या राजकीय स्थैर्यात वसंतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
२. प्रादेशिक समतोल आणि राजकीय एकत्रीकरणात त्यांच्या योगदानाचे मूल्यांकन करणे.
३. पंचायत राज आणि धोरणात्मक निर्णयांचा (उदा. रोजगार हमी योजना) राज्याच्या राजकीय जडणघडणीवरील प्रभाव अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने 'दुय्यम स्रोतांचा' (Secondary Sources) वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास सांगणारी पुस्तके, राजकीय विश्लेषकांचे लेख, शासनाचे प्रकाशित अहवाल, आणि वसंतराव नाईक यांच्या जीवनावरील साहित्याचा संदर्भ म्हणून वापर केला आहे. ही एक विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धती आहे.

वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व आणि राजकीय स्थैर्य: विश्लेषणात्मक मांडणी

महाराष्ट्राच्या राजकीय जडणघडणीत वसंतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव खालील प्रमुख मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतो:

प्रादेशिक समतोल आणि भावनिक एकत्रीकरण (Regional Balance and Integration):

१ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली असली, तरी ती केवळ भौगोलिक आणि प्रशासकीय जोडणी होती; तिचे 'भावनिक एकत्रीकरण' (Emotional Integration) होणे अद्याप बाकी होते. नव्याने जोडला गेलेला विदर्भ (मध्य प्रदेशातून) आणि मराठवाडा (हैदराबाद संस्थानातून) या प्रदेशांमध्ये विकासाच्या अनुशेषावरून आणि सत्तेतील वाट्यावरून एक प्रकारची साशंकता आणि असुरक्षिततेची भावना होती. प्रगत पश्चिम महाराष्ट्राच्या वर्चस्वाखाली आपला विकास खुंटेल की काय, अशी रास्त भीती या भागांतील जनतेला आणि नेत्यांना वाटत होती. अशा संवेदनशील काळात वसंतराव नाईक यांच्या नेतृत्वाने महाराष्ट्राचा 'प्रादेशिक समतोल' साधण्यात ऐतिहासिक भूमिका बजावली.

वसंतराव नाईक हे स्वतः विदर्भातील (पुसद, जि. यवतमाळ) होते. त्यांच्या मुख्यमंत्रिपदावर विराजमान होण्याने विदर्भ आणि मराठवाड्यातील जनतेमध्ये एक मोठा विश्वास निर्माण झाला की, राज्याच्या सत्तेत आणि सर्वोच्च निर्णयप्रक्रियेत त्यांना समान वाटा मिळाला आहे. नाईक यांनी स्वतः विदर्भाचे असूनही कधीही संकुचित प्रादेशिकवादाला खतपाणी घातले नाही. त्यांनी 'विदर्भाचा मुख्यमंत्री' म्हणून नव्हे, तर 'संपूर्ण महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री' म्हणून कामकाज केले. त्यांच्या या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनामुळे महाराष्ट्रातील फुटीरतावादी प्रवृत्तींना किंवा वेगळ्या विदर्भाच्या मागणीला त्या काळात फारसे राजकीय बळ मिळू शकले नाही.

१९५३ च्या 'नागपूर करार'नुसार विदर्भ आणि मराठवाड्याला जे विकासाचे आणि प्रशासकीय न्यायाचे आश्वासन देण्यात आले होते, त्याची प्रामाणिक अंमलबजावणी नाईक यांनी केली. शासनाचे 'हिवाळी अधिवेशन' (Winter Session) नागपूर येथे नियमितपणे आणि पूर्ण क्षमतेने घेण्याची प्रथा त्यांनी अधिक दृढ केली. यामुळे विदर्भातील जनतेला शासन आणि प्रशासन आपल्या दारी आल्याची जाणीव झाली, ज्यामुळे भौगोलिक दुरावा कमी होऊन राजकीय एकत्रीकरणाला गती मिळाली.

प्रादेशिक समतोल केवल राजकीय आश्वासनांतून येत नाही, तर तो संसाधनांच्या आणि संस्थांच्या समान वाटपातून येतो, हे नाईक यांनी जाणले होते. राज्याच्या कृषी विकासाला गती देताना त्यांनी कोणत्याही एकाच प्रदेशाला झुकते माप दिले नाही. त्यांनी राज्याच्या भौगोलिक आणि हवामानाच्या विविधतेनुसार कृषी विद्यापीठांची स्थापना केली:

- पश्चिम महाराष्ट्रासाठी महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ (राहुरी - १९६८)
- विदर्भासाठी डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ (अकोला - १९६९)
- मराठवाड्यासाठी मराठवाडा कृषी विद्यापीठ (परभणी - १९७२)
- कोकणासाठी बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ (दापोली - १९७२)

हे निर्णय केवळ शैक्षणिक नव्हते, तर प्रत्येक विभागाला त्याच्या हक्काचे विकासाचे केंद्र देणारे मोठे राजकीय आणि प्रशासकीय पाऊल होते.

वसंतराव नाईक यांनी एम.आय.डी.सी. (MIDC) च्या माध्यमातून उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्याचे धोरण राबवले. उद्योग केवळ मुंबई-पुणे पट्ट्यात केंद्रित न राहता ते राज्याच्या कानाकोपऱ्यात, विशेषतः विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकणात कसे पोहोचतील, यासाठी त्यांनी विशेष सवलती दिल्या. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्मिती होऊन आर्थिक विषमतेची दरी कमी होण्यास मदत झाली.

थोडक्यात सांगायचे तर, वसंतराव नाईक यांनी सत्तेचा समतोल, संस्थात्मक विकेंद्रीकरण आणि विकासाचा न्याय्य वाटा या त्रिसूत्रीचा वापर करून महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशांना एका राजकीय आणि भावनिक धाग्यात बांधून ठेवले. त्यांच्या या दूरदृष्टीमुळे राज्याला अभूतपूर्व 'राजकीय स्थैर्य' लाभले आणि खऱ्या अर्थाने 'एकसंध महाराष्ट्र' आकारास आला.

पंचायत राज आणि तळागाळातील नेतृत्व निर्मिती:

महाराष्ट्राच्या राजकीय जडणघडणीत आणि प्रशासकीय संस्कृतीत सर्वाधिक दूरगामी प्रभाव टाकणारा घटक म्हणजे 'पंचायत राज' व्यवस्था होय. केवळ प्रशासकीय सोय म्हणून नव्हे, तर 'सत्तेचे लोकशाही विकेंद्रीकरण' (Democratic Decentralization) करण्याच्या उद्देशाने वसंतराव नाईक यांनी पंचायत राज व्यवस्थेची भक्कम पायाभरणी केली. यामुळे महाराष्ट्रात केवळ राजकीय स्थैर्यच आले नाही, तर तळागाळातील नव्या नेतृत्वाची एक मोठी फळी उदयास आली.

राष्ट्रीय पातळीवर बलवंतराय मेहता समितीने पंचायत राजची शिफारस केल्यानंतर, तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रासाठी योग्य धोरण ठरवण्यासाठी १९६० मध्ये तत्कालीन महसूल मंत्री वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना केली. या 'वसंतराव नाईक समिती'ने महाराष्ट्राच्या भौगोलिक आणि सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करून आपला अहवाल दिला. इतर राज्यांच्या तुलनेत (उदा. राजस्थान किंवा गुजरात) नाईक समितीचे वेगळेपण हे होते की, त्यांनी 'जिल्हा परिषदेला' सर्वाधिक कार्यकारी आणि आर्थिक अधिकार दिले. १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय (जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत) पंचायत राज व्यवस्था लागू झाली. सत्तेची सूत्रे मंत्रालयातून थेट जिल्हा आणि तालुका पातळीवर हस्तांतरित करण्याचे हे ऐतिहासिक पाऊल होते.

पंचायत राजच्या स्थापनेमुळे सत्तेवर असणारी शहरी आणि उच्चभ्रू वर्गाची मक्तेदारी मोडीत निघाली. सत्तेची केंद्रे गावोगावी आणि जिल्ह्याच्या ठिकाणी निर्माण झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील सामान्य शेतकरी, बहुजन समाज आणि स्थानिक कार्यकर्त्यांना राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची संधी मिळाली. जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष आणि पंचायत समितीचे सभापती ही पदे सत्तेची नवी 'केंद्रे' बनली. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या हाती स्वतःच्या विकासाचे निर्णय घेण्याचे अधिकार आले.

वसंतराव नाईक यांच्या दूरदृष्टीमुळे पंचायत राज व्यवस्था ही महाराष्ट्राच्या राज्यस्तरीय राजकारणाची 'नर्सरी' (रोपवाटिका) बनली. स्थानिक पातळीवर काम करताना या नव्या नेत्यांना प्रशासकीय कामकाजाची, अर्थसंकल्पाची आणि लोकसंग्रहाची सवय झाली. जिल्हा परिषदांमधून तयार झालेले हेच नेतृत्व पुढे आमदार, खासदार आणि राज्याचे मंत्री म्हणून उदयास आले. महाराष्ट्राच्या राजकारणात १९७० आणि १९८० च्या दशकात जे दिग्गज नेते पुढे आले, त्यांपैकी बहुतांश नेत्यांची राजकीय सुरुवात याच पंचायत राज व्यवस्थेतून झाली होती.

पंचायत राजच्या माध्यमातून सत्ता आणि साधनसंपत्तीचे विकेंद्रीकरण केल्याचा थेट फायदा राज्य पातळीवरील राजकीय स्थैर्याला झाला. स्थानिक पातळीवर सत्तेची अनेक पदे निर्माण झाल्यामुळे, राजकीय कार्यकर्त्यांच्या महत्वाकांक्षा जिल्हा पातळीवरच सामावून घेतल्या गेल्या. परिणामी, मुख्यमंत्रिपदाला किंवा राज्य पातळीवरील नेतृत्वाला वारंवार अंतर्गत बंडाळीचा सामना करावा लागला नाही. तळागाळातील कार्यकर्त्याला सत्तेत वाटा मिळाल्याने काँग्रेस पक्षाची पाळेमुळे अगदी गावपातळीपर्यंत घट्ट रुजली. वसंतराव नाईक यांना जे सलग ११ वर्षांचे राजकीय स्थैर्य मिळाले, त्याचा मुख्य पाया या तळागाळात विखुरलेल्या आणि पंचायत राजच्या माध्यमातून सत्तेशी जोडल्या गेलेल्या नेतृत्वात होता.

सत्तेचे केवळ वाटप न करता, ग्रामीण नेत्यांना जबाबदारी देऊन राज्याच्या विकासात भागीदार बनवण्याची वसंतराव नाईक यांची ही धोरणात्मक खेळी महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासातील एक 'मास्टरस्ट्रोक' मानली जाते. यामुळे राज्याला एक संस्थात्मक बळकटी (Institutional Strength) मिळाली, जी आजतागायत महाराष्ट्राच्या राजकीय व्यवस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ आहे.

राजकीय सर्वसमावेशकता आणि विरोधी पक्षांशी समन्वय (Political Inclusivity):

सशक्त लोकशाहीमध्ये सत्ताधारी आणि विरोधी पक्ष यांच्यातील संबंध कसे आहेत, यावर राज्याचे राजकीय स्थैर्य मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. वसंतराव नाईक यांच्या अकरा वर्षांच्या प्रदीर्घ आणि स्थिर कार्यकाळामागे त्यांची 'राजकीय सर्वसमावेशकता' (Political Inclusivity) आणि 'संवादाची संस्कृती' हे अत्यंत कळीचे घटक होते. त्यांनी आपल्या राजकीय विरोधकांना कधीही शत्रू मानले नाही, तर त्यांना राज्याच्या विकासातील 'समीक्षक आणि भागीदार' म्हणून वागणूक दिली. त्यांच्या या धोरणाने महाराष्ट्राच्या राजकीय संस्कृतीला एक वेगळीच प्रगल्भता (Political Maturity) मिळवून दिली.

१९६० आणि ७० चे दशक हे महाराष्ट्राच्या राजकारणात विरोधी पक्षांतील दिग्गज नेत्यांचे पर्व होते. विधानसभेत आणि बाहेर आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, एस. ए. डांगे, आणि उद्धवराव पाटील यांसारखे विरोधी बाकांवरील रथी-महारथी सरकारवर तुटून पडत असत. वसंतराव नाईक यांनी या प्रखर टीकेला कधीही वैयक्तिक पातळीवर घेतले नाही. विरोधी नेत्यांच्या रास्त मागण्यांचा आणि रचनात्मक सूचनांचा त्यांनी नेहमीच आदर केला. विधिमंडळाच्या कामकाजात विरोधकांना पुरेसा वेळ आणि आदर देण्याची त्यांची वृत्ती होती. यामुळे सत्ताधारी आणि विरोधक यांच्यात वैचारिक मतभेद असले तरी मनभेद कधीच निर्माण झाले नाहीत.

वसंतराव नाईक यांच्या राजकीय सर्वसमावेशकतेचे सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे १९७२ च्या भीषण दुष्काळाची हाताळणी. अशा मोठ्या नैसर्गिक आपत्तीमध्ये विरोधक आक्रमक होऊन सरकारला कोंडीत पकडू शकले असते. मात्र, नाईक यांनी राजकारण बाजूला ठेवून या संकटाला 'राष्ट्रीय आपत्ती' मानले आणि सर्वपक्षीय नेत्यांना सोबत घेतले. त्यांनी राज्य, जिल्हा आणि तालुका पातळीवर 'सर्वपक्षीय दुष्काळ निवारण समित्या' (All-party Relief Committees) स्थापन केल्या. विरोधी पक्षांच्या नेत्यांना या समित्यांवर जबाबदारी देऊन त्यांना मदतकार्यात सामावून घेतले. यामुळे संपूर्ण राज्याची ऊर्जा केवळ राजकारणात वाया न जाता ती दुष्काळ निवारणाच्या विधायक कामात वापरली गेली.

मुंबईसारख्या औद्योगिक शहरात डाव्या पक्षांच्या नेतृत्वाखालील कामगार संघटनांचा मोठा प्रभाव होता. तसेच, नाईक यांच्याच काळात राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांचा मोठा संपही झाला होता. अशा वेळी प्रशासकीय बळाचा कठोर वापर करण्याऐवजी, त्यांनी 'संवाद आणि तडजोड' (Dialogue and Compromise) या मार्गाचा अवलंब केला. 'संयमाने घ्या आणि मार्ग काढा' ही त्यांची कार्यपद्धती होती. कामगार

नेत्यांशी थेट चर्चा करून त्यांनी अनेक संप आणि आंदोलने यशस्वीरीत्या निकाली काढली, ज्यामुळे राज्याच्या औद्योगिक आणि प्रशासकीय स्थैर्याला धक्का लागला नाही.

सर्वसमावेशकता केवळ बाह्य विरोधी पक्षांपुरती मर्यादित नव्हती, तर ती पक्षांतर्गत राजकारणातही होती. काँग्रेस पक्षामध्ये त्या काळात अनेक गट-तट होते. नाईक यांनी गटातटाच्या राजकारणाला खतपाणी न घालता, सर्वांना सोबत घेऊन जाण्याचे कौशल्य दाखवले. कुणालाही राजकीय प्रक्रियेतून पूर्णपणे 'बदखल' (Marginalize) न करण्याचे त्यांचे धोरण होते. यशवंतराव चव्हाण यांचा शब्द प्रमाण मानत असतानाच, त्यांनी राज्यातील इतर नेत्यांचाही योग्य तो सन्मान राखला.

वसंतराव नाईक यांनी 'बहुमताचा अहंकार' (Arrogance of Majority) कधीही बाळगला नाही. त्यांच्या या सहिष्णू आणि समन्वयाच्या धोरणामुळे विरोधी पक्षांची धार बोथट झाली आणि राजकीय आंदोलनांचे रूपांतर कधीही अराजकतेत किंवा सत्तांतराच्या संकटात झाले नाही. त्यांच्या या सर्वसमावेशक नेतृत्वामुळेच महाराष्ट्रात एक निकोप राजकीय संस्कृती रुजली आणि त्यांच्या सरकारला अभूतपूर्व राजकीय स्थैर्य लाभले.

धोरणात्मक निर्णयांतून मिळवलेला राजकीय जनाधार (Policy Driven Mass Base):

राजकीय स्थैर्य केवळ राजकीय तडजोडी, पक्षांतर्गत गटबाजी हाताळण्याचे कौशल्य किंवा नेत्यांच्या समन्वयातून निर्माण होत नाही; तर त्याला एका भक्कम 'लोकसमर्थनाची' (Mass Base) जोड असावी लागते. वसंतराव नाईक यांनी हे सूत्र अचूक ओळखले होते. त्यांचे नेतृत्व केवळ सत्ताकेंद्रीत नव्हते, तर ते 'विकासाभिमुख' (Development-oriented) होते. त्यांनी घेतलेल्या ऐतिहासिक आणि लोकोपयोगी धोरणात्मक निर्णयांमुळे तळागाळातील शेतकरी, शेतमजूर आणि बहुजन समाज राजकीयदृष्ट्या त्यांच्या नेतृत्वामागे भक्कमपणे उभा राहिला. याच जनाधाराने त्यांच्या सरकारला अभूतपूर्व स्थैर्य दिले. या धोरणात्मक निर्णयांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

वसंतराव नाईक यांना महाराष्ट्राच्या 'हरितक्रांतीचे प्रणेते' (Father of Green Revolution in Maharashtra) मानले जाते. १९६५ च्या दुष्काळानंतर राज्याला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्याचा त्यांनी निर्धार केला. त्यांनी राज्यात ज्वारी, बाजरी, आणि कापूस यांच्या संकरित बियाणांचा (Hybrid seeds) मोठ्या प्रमाणावर प्रसार केला. शेतीला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड दिली. या कृषी धोरणामुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्गाचे आर्थिक उत्पन्न वाढले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आलेली ही सुबत्ता थेट राजकीय पाठिंब्यात रूपांतरित झाली. राज्यातील बहुसंख्य 'शेतकरी वर्ग' हा नाईक आणि पर्यायाने काँग्रेस पक्षाचा अविभाज्य मतदार बनला.

विदर्भ, मराठवाडा आणि खान्देश या कापूस उत्पादक पट्ट्यातील शेतकऱ्यांची व्यापाऱ्यांकडून होणारी लूट थांबवण्यासाठी नाईक यांनी १९७२-७३ मध्ये 'कापूस एकाधिकार खरेदी योजना' लागू केली. शेतकऱ्यांच्या मालाला 'हमीभाव' (Minimum Support Price) देणारी ही देशातील एक क्रांतिकारी योजना होती. या एका निर्णयाने विदर्भ आणि मराठवाड्यासारख्या मागास समजल्या जाणाऱ्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांना मोठा आर्थिक आधार दिला. या कृषी-आर्थिक धोरणामुळे प्रादेशिक पातळीवर सरकारबद्दल एक प्रचंड निष्ठा (Loyalty) निर्माण झाली, जी राजकीय स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक होती.

१९७२ च्या भीषण दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर वि. स. पागे यांच्या संकल्पनेतून साकारलेल्या 'रोजगार हमी योजनेला' वसंतराव नाईक यांनी संपूर्ण प्रशासकीय आणि राजकीय ताकद दिली. "मागेल त्याला काम आणि कामाचा योग्य दाम" हे या योजनेचे सूत्र होते. भूमीहीन शेतमजूर, गरीब आणि उपेक्षित वर्गाला गावातल्या गावातच रोजगार उपलब्ध करून देणारी ही जगातील एक अद्वितीय योजना ठरली. (पुढे याच मॉडेलवर देशाची मनरेगा - MGNREGA उभी राहिली). या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील सर्वात तळाच्या आणि वंचित वर्गाला जगण्याचे साधन मिळाले. यातून ग्रामीण गरीब आणि कामगार वर्गाचा काँग्रेस पक्षाला आणि नाईक यांच्या नेतृत्वाला एक भक्कम आणि हक्काचा 'जनाधार' (Vote Bank) मिळाला. विरोधकांना ग्रामीण भागात शिरकाव करण्यास या योजनेने मोठा अटकाव केला.

शेतीला शाश्वत सिंचन मिळावे म्हणून नाईक यांनी 'ग्रामीण विद्युतीकरणार' (Rural Electrification) भर दिला. शेतीच्या पंपांना वीजपुरवठा करणे, नवीन धरणे व पाटबंधारे प्रकल्प सुरू करणे यावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले. 'पाणी आडवा, पाणी जिरवा' यासारख्या मोहिमांमधून त्यांनी ग्रामीण अर्थकारणाचा चेहरामोहरा बदलण्यास सुरुवात केली.

वसंतराव नाईक यांनी सत्तेचा वापर केवळ राजकीय खेळ करण्यासाठी न करता, धोरणात्मक निर्णयांच्या (Policy Interventions) माध्यमातून राज्याच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी केला. 'कृषी विकास' आणि 'श्रमिकाला रोजगार' या दोन धोरणात्मक स्तंभांवर त्यांनी आपला राजकीय जनाधार उभा केला. या भक्कम जनाधारामुळे दिल्लीतील राजकीय उलथापालथी किंवा शहरी भागातील आंदोलने त्यांच्या सरकारला अस्थिर करू शकली नाहीत.

राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय संकटांची हाताळणी:

वसंतराव नाईक यांचा १९६३ ते १९७५ हा मुख्यमंत्रिपदाचा काळ केवळ राज्यांतर्गत प्रश्नांचा नव्हता, तर राष्ट्रीय पातळीवर अत्यंत राजकीय उलथापालथीचा आणि अस्थिरतेचा काळ होता. पंडित नेहरू आणि लालबहादूर शास्त्री यांचे निधन, दोन राष्ट्रीय युद्धे आणि काँग्रेस पक्षात पडलेली ऐतिहासिक फूट यांसारख्या मोठ्या घटना याच काळात घडल्या. इतर राज्यांमध्ये या राष्ट्रीय घडामोडींचे थेट पडसाद उमटून सरकारे कोसळत होती, मात्र राष्ट्रीय पातळीवरील या राजकीय भूकंपाचे हादरे नाईक यांनी महाराष्ट्राच्या सत्तेपर्यंत पोहोचू दिले नाहीत. दिल्लीतील राजकीय संकटांची हाताळणी त्यांनी अत्यंत मुत्सद्देगिरीने केली. या संदर्भातील त्यांचे राजकीय कौशल्य खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

१९६९ मध्ये राष्ट्रीय पातळीवर इंदिरा गांधी आणि काँग्रेसचे जुने नेते (सिंडिकेट) यांच्यात मोठा संघर्ष उभा राहिला आणि काँग्रेस पक्षात 'काँग्रेस-ओ' (Congress-O) आणि 'काँग्रेस-आर' (Congress-R) अशी उभी फूट पडली. या फुटीमुळे देशातील अनेक राज्यांत (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश) काँग्रेसमध्ये गटबाजी उफाळून आली आणि तिथली सरकारे कोसळली किंवा मुख्यमंत्री बदलले गेले. महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण हे राष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावत होते. वसंतराव नाईक यांनी चव्हाण यांच्याशी उत्तम समन्वय साधला आणि महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी (MPCC) एकसंध ठेवली. त्यांनी राज्यातील आमदारांमध्ये फूट पडू दिली नाही. अतिशय संयमाने परिस्थिती हाताळून त्यांनी राज्याच्या काँग्रेस पक्षाला इंदिरा गांधींच्या पाठीशी उभे केले आणि राज्याचे राजकीय स्थैर्य अबाधित राखले.

१९६४ मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे निधन, त्यानंतर लालबहादूर शास्त्रींचा अल्प कार्यकाळ (१९६६ मध्ये निधन) आणि त्यानंतर इंदिरा गांधींचा उदय, असे मोठे नेतृत्व बदल केंद्रात झाले. प्रत्येक पंतप्रधानाची कार्यपद्धती वेगळी होती. अशा संक्रमण काळात अनेक राज्यांतील मुख्यमंत्र्यांचे केंद्रातील वजन कमी झाले. परंतु, वसंतराव नाईक यांनी आपल्या प्रशासकीय कामाच्या जोरावर नेहरू, शास्त्री आणि इंदिरा गांधी या तिन्ही नेतृत्वांशी अत्यंत सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित केले. यामुळे महाराष्ट्राच्या विकासाच्या योजनांना केंद्राकडून मिळणाऱ्या पाठिंब्यात खंड पडला नाही.

१९६५ आणि १९७१ च्या भारत-पाकिस्तान युद्धांच्या वेळी संपूर्ण देशाचे लक्ष आणि संसाधने सीमेवर केंद्रित होती. १९६५ च्या युद्धावेळीच महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला होता आणि अन्नाची टंचाई होती. अमेरिकेकडून येणाऱ्या पीएल-४८० (PL-480) गव्हावर देश अवलंबून होता. अशा राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी, राज्याने केंद्रावर अन्नासाठी अवलंबून राहू नये म्हणून नाईक यांनी "मला दोन वर्षे द्या, मी महाराष्ट्र अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण करून दाखवतो," अशी ऐतिहासिक घोषणा केली आणि संकरित ज्वारीची मोहीम हाती घेतली. एका अर्थाने, राज्याला स्वयंपूर्ण करून त्यांनी राष्ट्रीय संकटात केंद्राचा भार हलका केला.

१९७० च्या दशकात वाढती महागाई आणि बेरोजगारी यामुळे देशभरात असंतोष होता. गुजरातमध्ये 'नवनिर्माण आंदोलन' आणि बिहारमध्ये 'जयप्रकाश नारायण (जे.पी.) आंदोलन' यामुळे तेथील प्रबळ सरकारे कोसळली. महाराष्ट्रातही याचे पडसाद उमटवण्याचा प्रयत्न झाला, परंतु

वसंतराव नाईक यांनी 'रोजगार हमी योजना' (EGS) आणि दुष्काळ निवारणाच्या प्रभावी कामातून जनतेचा रोष आधीच कमी केला होता. त्यांच्या लोकोपयोगी धोरणांमुळे गुजरात आणि बिहारसारखी अराजकतेची स्थिती महाराष्ट्रात निर्माण होऊ शकली नाही आणि सरकार अस्थिर करण्याच्या प्रयत्नांना यश आले नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, वसंतराव नाईक यांनी राष्ट्रीय राजकारणातील अस्थिरतेच्या काळात महाराष्ट्रासाठी एका 'शॉक ॲब्जॉर्बर' (Shock Absorber) चे काम केले. दिल्लीतील राजकीय उलथापालथी किंवा राष्ट्रीय संकटे त्यांनी राज्याच्या प्रशासकीय कामाच्या आणि राजकीय स्थैर्याच्या आड येऊ दिली नाहीत. पक्षांतर्गत फुटीच्या काळात त्यांनी दाखवलेला राजकीय मुत्सद्दीपणा हा त्यांच्या यशस्वी आणि प्रदीर्घ मुख्यमंत्रिपदाचा एक प्रमुख आधार होता.

निष्कर्ष:

वसंतराव नाईक यांचा १९६३ ते १९७५ हा सलग ११ वर्षांचा मुख्यमंत्रिपदाचा काळ महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि प्रशासकीय इतिहासातील 'सुवर्णकाळ' आणि 'राजकीय स्थैर्याचा सर्वोच्च मानदंड' मानला जातो. यशवंतराव चव्हाणांनी ज्या आधुनिक महाराष्ट्राचा पाया रचला होता, त्यावर विकासाची भक्कम इमारत उभी करण्याचे ऐतिहासिक कार्य नाईक यांनी केले. प्रस्तुत संशोधन पेपरच्या माध्यमातून हे स्पष्ट होते की, वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व हे केवळ 'सत्ता टिकवण्यापुरते' किंवा 'राजकीय जोडतोडीपुरते' मर्यादित नव्हते, तर ते 'विकासाभिमुख स्थैर्याचे' (Development-oriented Stability) एक उत्कृष्ट उदाहरण होते.

वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राला दिलेले राजकीय स्थैर्य हे त्यांच्या बहुआयामी आणि सर्वसमावेशक धोरणांचे फलित होते. पंचायत राजच्या माध्यमातून त्यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले आणि ग्रामीण बहुजन नेतृत्वाची एक नवी फळी राज्याला मिळवून दिली. याच नेतृत्वाने पुढे अनेक दशके राज्याच्या राजकारणाचा आणि विकासाचा गाडा हाकला. हरितक्रांती, संकरित बियाणांचा प्रयोग, आणि विशेषतः 'रोजगार हमी योजना' (EGS) व 'कापूस एकाधिकार योजना' यांसारख्या पुरोगामी निर्णयांतून त्यांनी सर्वसामान्य शेतकरी आणि शेतमजुरांचा एक भक्कम जनाधार काँग्रेस पक्षाच्या पाठीशी उभा केला. हा जनाधारच त्यांच्या राजकीय स्थैर्याचा प्रमुख आधारस्तंभ ठरला.

त्यांच्या राजकीय नेतृत्वाची सर्वात मोठी जमेची बाजू म्हणजे त्यांचा 'समतोल आणि सहिष्णू दृष्टिकोन'. स्वतः विदर्भाचे असूनही त्यांनी प्रादेशिक अस्मितेच्या पलीकडे जाऊन 'एकसंध महाराष्ट्राचा' विचार रुजवला. कृषी विद्यापीठांची स्थापना असो वा औद्योगिक वसाहतींचा विस्तार, त्यांनी राज्याचा प्रादेशिक समतोल (Regional Balance) अत्यंत कुशलतेने राखला. तसेच, विरोधी पक्षांना कधीही शत्रू न मानता, १९७२ च्या दुष्काळासारख्या राष्ट्रीय आपत्तीत त्यांनी सर्वपक्षीय समन्वय साधला आणि एका प्रगल्भ राजकीय संस्कृतीचा (Political Maturity) वस्तुपाठ घालून दिला.

राष्ट्रीय राजकारणात १९६९ च्या काँग्रेस फुटीमुळे आलेली अस्थिरता किंवा देशव्यापी आंदोलनांची लाट त्यांनी अत्यंत मुत्सद्देगिरीने थोपवली आणि दिल्लीतील राजकीय वादळांचे हादरे महाराष्ट्राला बसू दिले नाहीत.

थोडक्यात सांगायचे तर, वसंतराव नाईक यांच्या काळात महाराष्ट्राने 'राजकीय स्थैर्य आणि आर्थिक विकास' यांचा एक आदर्श 'महाराष्ट्र पॅटर्न' (Maharashtra Model) देशाला दिला. आजच्या काळातील आघाड्यांचे राजकारण, वाढती राजकीय अस्थिरता, टोकाचा प्रादेशिकवाद आणि सत्ताधारी व विरोधक यांच्यातील कटुता पाहता, वसंतराव नाईक यांच्या सर्वसमावेशक, स्थिर आणि विकासाभिमुख नेतृत्वाचे महत्त्व अधिकच अधोरेखित होते. त्यांचे कार्य हे महाराष्ट्राच्या राजकीय जडणघडणीतील एक असा दीपस्तंभ आहे, जो आजही दिशादर्शक आणि प्रासंगिक ठरतो.

संदर्भ सूची (References):

१. फडके, य. दि. (विविध खंड). विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
२. पळशीकर, सुहास आणि बिरमल, नितीन (संपा.) (२००३). महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
३. पाटील, अनंतराव. वसंतराव नाईक: एक व्यक्तिवेध,.
४. भोईटे, उत्तमराव (२००४). वसंतराव नाईक: एक द्रष्टा नेता, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. व्होरा, राजेंद्र आणि पळशीकर, सुहास (१९९६). महाराष्ट्रातील सत्तांतर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
६. लेले, जयंत (Jayant Lele) (१९८२). *Elite Pluralism and Class Rule: Political Development in Maharashtra*, University of Toronto Press.
७. वसंतराव नाईक समिती अहवाल (१९६१), महसूल विभाग, महाराष्ट्र शासन.
८. महाराष्ट्र राज्य विधानसभा कामकाजाच्या नोंदी (१९६३ ते १९७५), महाराष्ट्र विधिमंडळ सचिवालय, मुंबई.
९. रोजगार हमी योजना (EGS): धोरण आणि अंमलबजावणी अहवाल, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
१०. माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य यांचे १९६३ ते १९७५ या काळातील प्रकाशित विशेषांक आणि प्रसिद्धीपत्रके (उदा. 'लोकराज्य' मासिकाचे जुने अंक).
११. जैन, अशोक, "वसंतराव नाईक आणि महाराष्ट्राची कृषी क्रांती", विविध राजकीय व कृषी विशेषांक.
१२. पागे, वि. स., "रोजगार हमी योजनेची जन्मकथा", समाज प्रबोधन पत्रिका.